

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Relevante rechtswetenschap

Spier, J.; Sombroek-van Doorm, M.; Leun, J. van der; Ellian, A.; Boom, W. van

Citation

Spier, J. (2021). Relevante rechtswetenschap. In M. Sombroek-van Doorm, J. van der Leun, A. Ellian, & W. van Boom (Eds.), *Cum Suis: Vriendenboek Carel Stolker* (pp. 203-211).

Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3463987>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3463987>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

RELEVANTE RECHTSWETENSCHAP

*Jaap Spier*¹

Als een vriendenboek ooit was verdiend, dan wel in het geval van Carel Stolker. Vanaf zijn eerste schreden in de Leidse academische wereld, waaraan ik fantastische herinneringen bewaar, heeft hij zich ontwikkeld van een voortreffelijk jurist, met een heldere, pakkende en aansprekende schrijfstijl en oog voor relevante onderwerpen tot een uitmuntend bestuurder.

Als mens is Carel door de jaren heen niet veranderd. Hij was en is een bijzonder en hartelijk mens die werkelijk is begaan met anderen.

In 2014 heeft Carel een boek gepubliceerd onder de intrigerende titel *Rethinking the Law School* (hierna: 'het' boek).² Veel van wat hij schrijft, is me uit het hart gegrepen. Het heeft, mede gezien de onderwerpen waaruit ik mocht kiezen, geïnspireerd tot deze bijdrage.

HET RECHT STAAT BOL VAN NORMATIEVE KEUZES

In zijn boek schrijft Carel over het onderscheid tussen wat waardenvrij is en hoe het zou moeten zijn.³ Dat onderscheid is, denk ik, vloeier. In sommige gevallen is het recht inderdaad duidelijk: wie is erfgenaam, wie is eigenaar van een stuk grond? In veel gevallen, waar het recht wordt beheerst door open normen, is die duidelijkheid er vaak niet, al denken veel niet-juristen dat het antwoord 'op alles' in 'de wet' is te vinden.

Los van onderdelen van het recht waar zekerheid een groot goed is (bijvoorbeeld het erf- en goederenrecht) is het recht niet statisch. In de gevleugelde woorden van het EHRM is het recht een levend instrument. Het houdt gelijke tred met de veranderende waarden en wensen van de samenleving. Ten minste, als het goed is. Soms loopt het recht daarop een beetje vooruit,⁴ soms hobbelt

---

1 Senior Associate University of Cambridge Institute for Sustainable Leadership, buitengewoon hoogleraar Universiteit van Stellenbosch.

2 Stolker 2014.

3 Stolker 2014, p. 217; op p. 206 schrijft hij dat ergens in de vorige eeuw de juridische wetenschap radicaal is gaan kijken naar het recht zoals het zou moeten zijn.

4 De opvatting over verkeersaansprakelijkheid van de Hoge Raad is m.i. een mooi voorbeeld; zie Spier 1996, p. 207 e.v.

het wat achterop⁵ en in weer andere gevallen is niet helemaal duidelijk wat de samenleving ‘wil’ en dus ook niet of (de ontwikkeling van) het recht daarbij aansluit.⁶

Zoveel is zeker: het recht is aan verandering onderhevig, zoals de vorige president van het EHRM Guido Raimondi het treffend verwoordde:

“[t]hroughout this sixty years period [of its existence], the Court⁷ has interpreted the Convention dynamically in the light of living conditions, which have evolved considerably. Europe in the 1950s and the world we now live in are very different places. Our ways of life and moral standards are no longer the same.”⁸

Het belang hiervan wordt vaak onderschat. Vooral met betrekking tot de grote thema’s van onze tijd (zoals duurzaamheid en klimaat). Niet-juristen begrijpen vaak niet (en soms juristen zelf evenmin) wat de consequenties zijn van de normatieve poot van het recht.⁹ Ze willen niet inzien dat in situaties waarin nu wellicht nog met droge ogen kan worden volgehouden dat ‘iets (wellicht) mag’ een gereede kans bestaat dat een rechter later oordeelt dat de betrokken gedragingen fout (onrechtmatig) waren.¹⁰ Het gaat dan vooral om situaties waarin bepaalde gedragingen of nalatigheden aanzienlijke schade berokkenen. Als dat laatste bekend was ten tijde van het handelen of nalaten, kunnen betrokkenen later van een koude kermis thuiskomen als ze geen maatregelen hebben genomen ter voorkoming daarvan.

De asbestjurisprudentie is wat dat betreft tekenend. Degenen die anderen aan asbeststof blootstelden, wisten vermoedelijk nog niet van de hoed en de rand, maar het dodelijke risico was grosso modo bekend. Kennelijk vond de toenmalige samenleving dat het aanvaardbaar was om anderen aan een dodelijk risico bloot te stellen; zo schreef de overheid het gebruik ervan voor.¹¹ In de talloze

5 Zie bijvoorbeeld in het kader van klimaatverandering de appèluitspraak in de roemruchte Juliana-zaak waarin de rechters (de meerderheid) spijt betuigen voor de afwijzing van de vordering: “In the mid-1960s, a popular song warned that we were ‘on the eve of destruction’. The plaintiffs (...) presented compelling evidence that climate change has brought that eve nearer.” Beschikbaar via climatecasechart.com/case/juliana-v-united-states/, citaat op p. 11. Feit blijft dat de vordering werd afgewezen, misschien niet helemaal verrassend gezien de sterk gepolitiseerde federale rechters-benoemingen.

6 EHRM 9 juli 2013, nrs. 66069/09, 130/10, 3896/10 (Vinter e.a./Verenigd Koninkrijk). Het EHRM gooit de deur overigens niet volledig dicht, zolang de veroordeelde niet op voorhand iedere hoop wordt ontnomen.

7 Dit omvat klaarblijkelijk de Commissie.

8 Opening speech on January 25, 2019 at the European Court of Human Rights. Beschikbaar via echr.coe.int/Documents/Speech_20190125_Raimondi_JY_ENG.pdf.

9 Zie bijvoorbeeld (een voortreffelijk juriste) Ebert 2016, p. 79. Bezien vanuit juridisch-dogmatische optiek is alles wat ze schrijft zinnig. Mijn enige bezwaar is: het betoog gaat ervan uit dat recht en dogmatiek een Siamese tweeling zijn.

10 Of anderszins in strijd met het recht.

11 Dat mocht de aangesproken werkgever evenwel niet baten: HR 2 oktober 1998, ECLI:NL:HR:1998:ZC2721.

procedures, voor zover ik weet niet alleen in Nederland, is nooit overtuigend uitgelegd waarom men dat destijds vond. Het was zeker geen vanzelfsprekende gedachte. Het is dan ook niet onbegrijpelijk dat veel rechters aansprakelijkheid hebben aangenomen.¹²

Dit doet ertoe, vooral in het kader van allerlei duurzaamheidsdiscussies. Opnieuw kennen we, *grosso modo*, de gevaren. Opnieuw lijkt de samenleving te denken dat volstaan kan worden met kleine stapjes voorwaarts, wetend dat dit onnoemelijk veel ellende teweegbrengt voor anderen, nu en later. Het beseft dat de 'afrekening' later komt en dat de rekening hoger is naarmate langer wordt gewacht, wil men liever niet zien, hoewel feitelijk vaststaat dat er bij het niet nemen van verstrekkende maatregelen rampen gaan gebeuren. Er bestaat een reële kans dat de rechter aan het huidige handelen (of nalaten) later een prijskaartje gaat hangen. Hoe dat prijskaartje eruit gaat zien, is nog ongewis. De rechtspraak is in ontwikkeling.¹³

Het zou goed zijn als juristen aan dit belangrijke aspect, dat mede samenhangt met de normatieve kant van het recht, meer aandacht zouden gaan geven. En dat ze proberen het kwartje in "de samenleving" te laten vallen dat het niet heel waarschijnlijk is dat veel te weinig doen zonder juridische gevolgen zal blijven.

PRAGMATISME VERSUS WAT NODIG IS

Om relevant te zijn moeten normatieve keuzes blijven binnen de grens van het haalbare. Dat plaatst beoefenaren van de rechtswetenschap, rechters en anderen, voor schier onmogelijke keuzes. Keuzes die voor een deel moeten worden gemaakt op basis van veronderstellingen. Een van de grote uitdagingen is te bepalen (bedenken, motiveren) wat 'haalbaar' is. Klimaatverandering en de meeste andere duurzaamheidsthema's illustreren dat treffend.

Als we werkelijk, zoals velen zeggen te willen, de mondiale temperatuurstijging beneden de anderhalve graad Celsius willen houden, dan vergt dat zéér ingrijpende beperkingen van de uitstoot van broeikasgassen. Als we ons ten minste niet rijk willen rekenen met technische oplossingen zoals het afvangen en opslaan van CO₂, wat nog niet op relevante schaal mogelijk is. Het vast inboeken van iets wat nog niet beschikbaar is, is onverantwoord en dus geen oplossing.¹⁴

12 Zie Insurance Information Institute, Asbestos Liability, beschikbaar via iii.org/article/asbestos-liability; Boggio 2013.

13 Zie over het aansprakelijkheidsperspectief: Spier 2018; en over het probleem van het niet volledig kennen van "het recht" op dit punt: Spier 2020, p. 153 e.v.

14 Zie uitvoerig nader het commentaar op de update van de Principles on Climate Obligations of Enterprises. Beschikbaar via climateprinciplesforenterprises.org onder 'Why an update'. De update zal najaar 2020 door Eleven international publishing worden uitgegeven.

Het is thans vermoedelijk nog wel mogelijk om een routekaart te tekenen om beneden de twee graden te blijven. Ik benadruk vermoedelijk, omdat de kans dat we binnenkort één of meer kantelpunten overschrijden reëel aanwezig is. Wat er dan gaat gebeuren weet niemand. Hoe dat zij, omdat het carbon budget in hoog tempo wordt opgesoupeerd, niet in het minst door landen zoals de VS, zal het over een aantal jaren (vermoedelijk niet meer dan vijf tot tien) bijkans onmogelijk zijn om zonder extreem drastische maatregelen beneden de twee graden te blijven, gesteld al dat zulks dan nog mogelijk is.¹⁵ Moeten die maatregelen dan daadwerkelijk worden genomen ondanks de verstrekkende economische gevolgen? Of moeten de jeugd en toekomstige generaties worden opgeofferd omdat we verstrekkende gevolgen in het heden niet willen aanvaarden? Dat zijn politieke, morele maar ook juridische dilemma's. Pasklare antwoorden bestaan niet.

Er is in dit soort gevallen best iets te zeggen voor pragmatische oplossingen: zoeken naar het maximaal haalbare. Maar haalbaar voor wie? En wat is 'maximaal haalbaar'? Tot op zekere hoogte is dat een kwestie van intuïtie; een inschatting wat 'de samenleving' nog bereid is te accepteren. Wat is rechte als dat laatste niet erg veel is, wat allerlei acties tegen beperkte klimaatmaatregelen, zoals de Franse gelehesjesbeweging, lijken te illustreren? M.i. kan het recht zijn oren niet, in elk geval niet geheel, laten hangen naar de onwil van 'de bevolking' om catastrofes af te wenden. Maar ook die stelling biedt niet heel erg veel houvast. Wetenschappers hebben het relatief gemakkelijk. Zij kunnen proefballonnen oplaten en suggesties doen. Als zodanig hebben deze geen *meetbaar* effect op wat er gaat gebeuren.

Rechters zitten in een veel moeilijker parket. Mijn vriend en collega Justice Brian Preston heeft het trefzeker als volgt gezegd: gehoopt kan worden dat rechters weerstand zullen bieden te buigen

"in the direction of the prevailing political wind. The criticisms of the elites and their ideas do not stop at the doors of the courthouse. Judges are subject to the slings and arrows of outraged governments, media and citizenry. It takes courage to act in the face of fire, to make unpopular decisions that will result in public denunciation of the decision and the decision-maker."¹⁶

Maar of ze er *helemaal* weerstand aan kunnen en moeten bieden is een andere vraag. Mogen of moeten ze rekening houden met de mogelijkheid van politieke rechtersbenoemingen als ze zich, in de ogen van 'de politiek' of 'de samenleving', loszingen van de realiteit? Of moeten ze zich laten leiden door de vermaning van de president van de Franse Constitutionele Raad Laurent Fabius:

15 Idem, maar dan onder 'Reality check'.

16 Preston 2019, p. 408.

“We must rise to the key challenges of our time, or risk being destroyed by them”.¹⁷

Juristen en – ook, misschien wel vooral – wetenschappers plegen zich niet om dit soort vragen te bekommeren. Daarmee verliest het debat veel van zijn waarde en actualiteit. Het beantwoorden van dit soort vragen is duivels lastig. Omdat het moment waarop ze moeten worden beantwoord nakende is, is het verstandig het debat vast te gaan voeren. Zeker niet alleen in het kader van klimaatverandering.

RELEVANT ONDERZOEK

Carel schrijft over een voortdurende ‘reminder’ dat universiteiten worden betaald en beoordeeld (“valued”) door de samenleving waarin ze opereren.¹⁸ Wetenschappers moeten eraan bijdragen dat – iets te kort samengevat – politieke desiderata, die vaak betrekking hebben op tegengestelde belangen, kunnen worden verwezenlijkt.¹⁹ Dat lijkt me juist, met een kanttekening die aansluit op hetgeen zojuist werd gezegd.

Politiek is de kunst van het haalbare. Het haalbare is zelden genoeg. Dat kan politici slechts in beperkte mate worden verweten. Zonder meerderheid in het parlement (in democratieën), zonder voldoende steun van ‘het volk’ – helaas steeds belangrijker in een tijd van populisme van links maar vooral van rechts – is hun manoeuvreerruimte beperkt.

De wetenschap, die, als gezegd, niet aan normatieve keuzes kan en mag ont-snappen, hoeft haar oren niet per se te laten hangen naar wat in de politieke arena haalbaar is. ‘Het recht’ (juridisch kader) is, naar de Hoge Raad in het Urgenda-arrest fijntjes heeft opgemerkt, uiteindelijk door de politiek gewrocht.²⁰ Kernwaarden mogen door de waan van de dag niet worden verkwanseld. Ook niet wanneer de politiek dat op een bepaald moment graag zou willen doen of meent niet anders te kunnen. In dergelijke gevallen moeten wetenschappers moed tonen en laten zien dat meer nodig is; moreel en rechtens. En, heel belangrijk, wat dat meerdere inhoudt.

De klimaatdiscussie is daarvan een voorbeeld. De politiek onderkent het probleem (in beschaafde landen althans) maar is simpelweg niet bereid om voldoende te doen om klimaatverandering beneden cruciale kantelpunten te houden (anderhalve graad of ruim beneden twee graden Celsius).²¹ Betekent dit dat

---

17 Speech on January 25, 2019 at the European Court of Human Rights, beschikbaar via echr.coe.int/Documents/Speech_20190125_Fabius_JY_ENG.pdf.

18 Stolker 2014, p. 265.

19 Stolker 2014, p. 267.

20 HR 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:200, m.nt. J. Spier.

21 Zoals verwoord in de Overeenkomst van Parijs.

we maar moeten aanvaarden dat een belangrijk kantelpunt dat, als het meezit, pas rond de twee graden ligt, wordt overschreden met alle fatale gevolgen van dien? Het stellen van de vraag is haar beantwoorden. Maar daarmee is nog niet gezegd hoe dat (rechtens en moreel) moet worden vertaald in concrete actie van afzonderlijke landen en bedrijven. Daarover kan men verschillend denken.²² Maar er moet in elk geval over worden nagedacht. Dat gebeurt nauwelijks, wellicht omdat men er weinig vrienden mee maakt.

BEHOEFTE AAN CONCREETHEID

Een niet onbelangrijk deel van het juridisch debat speelt zich af in de hoge regionen waar de lucht ijl is. Het is daarmee zeker niet onbelangrijk, maar heel erg veel schieten we met een dergelijk discours niet op. In elk geval niet voor de belangrijkste uitdagingen van onze tijd. Michael Gerrard, een van 's werelds grootste juristen in de strijd tegen klimaatverandering, heeft het treffend als volgt uitgedrukt: zonder bindende verplichtingen, die handen en voeten moeten hebben, zeggen we niet veel anders dan "send a person to the moon".²³

Zo is een belangrijk thema of mensenrechten in stelling kunnen worden gebracht in de strijd tegen klimaatverandering. De meningen daarover lopen uiteen.²⁴ In het al genoemde Urgenda-arrest heeft de Hoge Raad die vraag met betrekking tot art. 2 en 8 EVRM bevestigend beantwoord. Een Ierse rechter oordeelde ongeveer tezelfdertijd dat hij die vraag niet kan beantwoorden.²⁵

In het Urgenda-arrest heeft de Hoge Raad heel knap aangegeven wat dat *in die zaak* concreet betekent. Daartoe heeft hij zijn toevlucht gezocht tot het fenomeen minimumverplichtingen. Voor de Urgenda-zaak een prachtige oplossing, mede omdat haar vordering het niet nodig maakte om de precieze grenzen ervan af te bakenen. Uit een recente Duitse zaak wordt duidelijk dat er grenzen zijn aan het nuttige gebruik van dit concept.²⁶ Dat zal, denk ik, ook blijken als de Hoge Raad vervolgzaken op zijn bord krijgt.

Niet onbelangrijk: het gaat, zoals het woord al aangeeft, bij minimumverplichtingen om het maximale wat de rechter volgens zowel de Hoge Raad als

22 De Oslo Principles en de Principles on Climate Obligations of Enterprises onder 'Resources' hebben een poging gewaagd dat in kaart te brengen. Essentieel is dat een discussie over kernverplichtingen van de belangrijkste spelers op gang komt. Beschikbaar via climateprinciplesforenterprises.org.

23 The role of Lawyers in Decarbonizing Society. Beschikbaar via stanfordlawreview.org/online/the-role-of-lawyers-in-decarbonizing-society/.

24 Zie uitvoerig Hey en Violi, 2018, p. 1 e.v.; Safe Climate, A Report of the Special Rapporteur on Human Rights and the Environment. Beschikbaar via wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/30158/Safe_Climate_Report.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

25 High Court of Ireland 19 september 2019, IECH 747(Friends of the Irish Environment/The Government of Ireland), onder 139.

26 Verwaltungsgericht Berlin 31 oktober 2019, ECLI:DE:VGBE:2019:1031.VG10K412.18.00.

de Duitse rechter kan doen. Meer is, zeker in de klimaatcontext, evenwel bitterhard nodig. Maar wat is dat meerdere? Heeft het recht daarvoor nog iets te bieden? Of is het recht op dit punt een papieren tijger die verdrietig toeziet dat de wereld de ondergang tegemoet gaat omdat hij nu eenmaal geen echte tijger is?

Vergelijkbare vragen spelen ten aanzien van alle duurzaamheidskwesties. Het juridische debat laat het ook daar vrijwel helemaal afweten. Dat is jammer, want het gaat om heel relevante vragen. Vragen die oneindig belangrijker zijn dan de weetjes of berichten die de juridische tijdschriften tot aan de nok vullen.

TE VEEL DETAILS

Van mijn geweldige Leidse jaren – goeddeels samen met Carel – herinner ik me (terugkijkend) dat we studenten op tentamens vaak lastigvielen met details. Die begrepen we net zelf en we vonden kennelijk dat studenten dat ook moesten kunnen. Niet iedere wetenschapper heeft dat later afgeleerd.

Details zijn soms nuttig, in andere gevallen onvermijdelijk. Maar daardoor moeten we niet het zicht op het grotere plaatje uit het oog verliezen. Natuurlijk is er geen blauwdruk voor wat nuttig of nodig is. Auteurs zouden er m.i. (evenwel) goed aan doen om zich die vraag te stellen bij het schrijven van boeken of artikelen en trouwens ook bij het opleiden van studenten en medewerkers.

MODETRENDS

We zien het primair, maar zeker niet alleen, in allerhande “Declarations” e tutti quanti: de vaste riedels over bezorgdheid, crisis, noodzaak deze te lijf te gaan, waarbij heel in het bijzonder aandacht moet worden geschonken aan vrouwen, kinderen, tribale stammen (vaak de oorspronkelijke bewoners), de armste landen en zo meer; ijsberen worden vaak vergeten...²⁷ Voor een deel gaat het om documenten waarbij wetenschappers nauw zijn betrokken; soms komen ze volledig uit hun koker.

Kwaad kan dit alles niet. Voor een aantal van de mondiale uitdagingen is het bovendien vaak juist dat genoemde groepen zwaar worden getroffen, zij het zeker niet zonder meer ernstiger dan anderen. Kinderen in rijke landen zijn vaak beter af dan volwassenen in arme landen om maar een voorbeeld te noemen.

Het heeft er niet zelden de schijn van dat dit soort opsommingen dient als schaamlap voor het ontbreken van concrete actie of voorstellen die handen en

---

27 Pietatis causa zie ik ervan af om voorbeelden te noemen.

voeten hebben. Dat kan wél kwaad. De auteurs sussen zich zelf en de verlek-kerde lezer in slaap met de gedachte: nu is het probleem (bijna) opgelost. In werkelijkheid is het geen stap dichterbij een oplossing gebracht.

Wellicht is het om aandacht voor bepaalde problemen te krijgen onvermij-delijk om declarations, rapporten, artikelen en wat dies meer zij, waarin wél wordt geprobeerd om concrete oplossingen aan te dragen, op te sieren met een inleiding of considerans langs de geschetste lijnen. Mij staat levendig bij een aantal verhitte discussies in het kader van de totstandkoming van de Oslo Prin-ciples.²⁸ Eén zeer vooraanstaand lid van de groep pleitte ervoor om te volstaan met een aantal van dit soort, in de ogen van de andere leden, gemeenplaatsen. De anderen voerden aan dat daarmee niets zou worden gezegd wat anderen ook al niet hadden gezegd. Nu naar eerdere en vergelijkbare uitlatingen, niet zelden afkomstig van gezaghebbende internationale gremia en geleerden, niet wordt geluisterd leek het niet zo zinvol om ons in dat koor te voegen. Uiteinde-lijk is gekozen voor een compromis: een verkorte versie van de aanvankelijke considerans en daarna een aantal zo concreet mogelijke ‘principles’. Heeft de considerans ertoe bijgedragen dat de Oslo Principles enige bekendheid hebben gekregen? Zou dat anders niet of in mindere mate zijn gebeurd?

Wat daarvan ook zij, ook terugblikkend ben ik ervan overtuigd dat we de juiste keuze hebben gemaakt door aan de roerende considerans een reeks heel con-crete Principles toe te voegen.

KORT EN BONDIG

De laatste stelling bij mijn proefschrift (Carel en ik waren paranimf bij elkaars verdediging) luidt dat de rechtswetenschap ermee zou zijn gebaat als er min-der zou worden geschreven. Ik heb op ruime schaal tegen die regel gezondigd; Carel veel minder. Gezien Carels betrokkenheid bij mijn proefschrift (en deze stelling) houd ik het nu kort. Carels proefschrift²⁹ is een mooi voorbeeld dat zulks kan.

Beknoptheid, zo is mijn laatste suggestie, is een deugd. In een tijd waarin men al spoedig verdrinkt in de hoeveelheid literatuur is zij nuttig. Weinigen hebben nog de tijd om doorwrochte verhalen van tientallen pagina’s te lezen. Als het echt nodig is om uitvoerig te zijn – en dat is soms inderdaad het geval – geef dan zo helder en duidelijk mogelijk aan wat waar te vinden is.

28 Het commentaar geeft dat in heel geserreerde versie weer; zie p. 17.

29 Stolker 1988.

AFRONDING

Een aantal van deze suggesties is Carel vermoedelijk uit het hart gegrepen. Als uitmuntend bestuurder had het wat hem betreft wellicht wat omfloerster mogen worden verwoord. Na zijn indrukwekkende carrière heeft hij opnieuw de tijd en gelegenheid om, als hij dat wil, directer te zijn. Maar zoveel is zeker: hij zal de samenleving in allerlei hoedanigheden nog lang laten profiteren van zijn enorme gaven van hoofd en hart.

LITERATUURVERWIJZINGEN

- A. Boggio, *Compensating Asbestos Victims: Law and the Dark Side of Industrialization*, Taylor and Francis 2013.
- I. Ebert, 'Climate Liability and Liability Insurance', in: Helmut Koziol en Ulrich Magnus (red.), *Essays in Honour of Jaap Spier*, Jan Sramek Verlag 2016.
- E. Hey en F. Violi, 'The Hard Work of Regime Interaction: Climate Change and Human Rights', *preadvies KNVIR*, Asser Press 2018.
- B.J. Preston, 'The End of Enlightened Environmental Law?', *Journal of Environmental Law*, Volume 31, Issue 3, 2019, p. 399-411.
- C.J.J.M. Stolker, *Aansprakelijkheid van de arts, in het bijzonder voor mislukte sterilisaties* (diss. Leiden), Deventer: Kluwer 1988.
- C.J.J.M. Stolker, *Rethinking the Law School: Education, Research, Outreach and Governance*, Cambridge: Cambridge University Press 2014.
- J. Spier, 'De uitdijende reikwijdte van het aansprakelijkheidsrecht?', in: A.T. Bolt & J. Spier (red.), *De uitdijende reikwijdte van de aansprakelijkheid uit onrechtmatige daad*, *Preadvies NJV 1996*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1996, p. 207-352.
- J. Spier, 'Private Law as a Crowbar for Coming to Grips with Climate Change?', *Preadvies KNVIR*, Asser Press 2018.
- J. Spier, 'Mistake of Law and Sustainability', in: Ernst Karner e.a. (red.), *Essays in Honour of Helmut Koziol*, Jan Sramek Verlag 2020.
- United Nations Environment Programme, *Safe Climate, A Report of the Special Rapporteur on Human Rights and the Environment*, A/74/161 2019.